

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ІНСТИТУТУ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН
КИЇВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

М. С. Дорошко
Н. В. Шпакова

ГЕОПОЛІТИЧНЕ СЕРЕДОВИЩЕ ТА ГЕОПОЛІТИЧНА ОРІЄНТАЦІЯ КРАЇН СНД

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК

*Рекомендовано
Міністерством освіти і науки України
для студентів вищих навчальних закладів*

Київ
«Центр учбової літератури»
2011

УДК 327(075.8)
ББК 66.4я73
Д 69

*Гриф надано
Міністерством освіти і науки України
(Лист № 1/11 – 3567 від 29 квітня 2010 р.)*

*Затверджено до друку
Вченою радою Інституту міжнародних відносин
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
(протокол № 5 від 28 січня 2009 року)*

Рецензенти:

Киридон А. М. – доктор історичних наук, професор;
Крижанівський В. П. – доктор історичних наук, професор;
Михальченко М. І. – доктор філософських наук, професор,
член-кореспондент НАН України;
Перепелиця Г. М. – доктор політичних наук, професор.

Дорошко М. С., Шпакова Н. В.
Д 69 Геополітичне середовище та геополітична орієнтація країн СНД. Навч. посіб. – К.:
Центр учбової літератури, 2011. – 204 с.

ISBN 978-611-01-0249-0

У запропонованому навчальному посібнику на основі широкого комплексу історичних і дипломатичних матеріалів здійснено аналіз геополітичного середовища та зовнішньої політики країн Співдружності Незалежних Держав та Грузії.

Для студентів, аспірантів, викладачів вищих навчальних закладів, для всіх, хто цікавиться проблемами геополітики та зовнішньою політикою держав у сучасному світі.

УДК 327(075.8)
ББК 66.4я73

ISBN 978-611-01-0249-0

© Дорошко М. С., Шпакова Н. В., 2011.
© Центр учбової літератури, 2011.

ЗМІСТ

Вступ до курсу	4
Розділ 1. Геополітичне підґрунтя сучасної зовнішньої та безпекової політики країн СНД і Грузії	11
Розділ 2. Україна в сучасному геополітичному просторі.	22
Розділ 3. Геополітичні традиції, стратегія і зовнішня полі- тика Російської Федерації (РФ).	40
Розділ 4. Геополітичні і зовнішньополітичні пріоритети Білорусі та Молдови	59
Розділ 5. Геополітичне середовище і проблеми регіональ- ної безпеки країн Південного Кавказу	82
Розділ 6. Геополітична орієнтація і зовнішня політика Азербайджану, Вірменії та Грузії	108
Розділ 7. Геополітичне й безпекове середовище країн Центральної Азії	129
Розділ 8. Геополітична орієнтація і зовнішня політика Казахстану і Киргизстану	160
Розділ 9. Геополітична орієнтація і зовнішньополітичні пріоритети Таджикистану, Туркменистану та Узбекистану	174
Рекомендована література	195

ВСТУП ДО КУРСУ

Геополітичне середовище держави завжди помітно впливало на її історичну й політичну долю. Проте до наукового обігу поняття «геополітика» увійшло порівняно недавно: у 1899 р. його вперше вжив шведський державознавець і географ Рудольф Челлен (1864—1922). За його визначенням, геополітика — «це наука про державу як географічний організм, утілений у просторі». Слідом за Р. Челленом німецький політолог Карл Хаусхофер (1869—1946) визначив геополітику як науку «про відносини Землі і політичних процесів. Геополітика — це географічний розум держави».

Геополітика, як і будь-яка наука, має свій категоріальний апарат. Це контроль над простором, баланс сил, політичний простір, інтерес держави або нації, механізм реалізації інтересів. Ключовою категорією геополітики є геополітичний простір, під яким розуміють оточення визначеного суб'єкта геополітики (держави, блоку держав). Однією зі складових геополітичного простору є силове поле суб'єкта геополітики, тобто простір, що контролюється державою (групою держав), і в межах якого здійснюється вплив суб'єкта геополітики з метою забезпечення геополітичних інтересів. Фактично йдеться про сферу впливу.

Генераторами силових полів є суб'єкти геополітики — держави, міждержавні угруповання, суб'єкти транснаціонального характеру. Механізмами взаємодії силових полів виступають геополітичні інтереси — імперські прагнення, забезпечення безпеки суб'єкта, збереження самобутності культури, доступ до ресурсів тощо.

Геополітичний інтерес є однією зі складових національного інтересу держави, групи держав. Основу національного інтересу держави, групи держав.

нальних інтересів традиційно складають фізичне виживання та політична незалежність країни, збереження державної території, гарантування безпеки тощо. Головним геополітичним інтересом будь-якого суб'єкта геополітики є спроможність бути активно діючим суб'єктом у визначеному геополітичному просторі, здатним захищати власні національні, державні, коаліційні інтереси. Якщо суб'єкт є пасивним, нездатним реалізувати свій геополітичний інтерес, він перетворюється на об'єкт геополітичних інтересів інших суб'єктів, тобто втрачає самостійне значення.

Максимальна реалізація геополітичного інтересу держави залежить від географічного розташування (оточення держави, здатності використовувати територію та її властивості для розвитку комунікаційних, транспортних мереж тощо), сукупності інтересів сусідніх держав (рівня їхнього впливу на потенціал реалізації власного інтересу), рівня економічного розвитку (і відповідно місця на світовому ринку), соціальних параметрів населення (сукупності культурно-цивілізаційних традицій та моральних норм і принципів, притаманних населенню держави, рівня усвідомлення національних та геополітичних інтересів, здатності реагувати на загрози, способу життя тощо). Крім того, не можна применшувати значення суб'єктивного фактора, оскільки саме він визначає механізм реалізації геополітичного інтересу. Сам же геополітичний інтерес, як і комплекс національних інтересів, є незмінним. У цьому сенсі географія є найпостійнішим фактором формування зовнішньої політики держави, змінюється лише розстановка сил, структура геополітичного простору, що впливає на активізацію географічного фактора.

Силове поле або сфера впливу суб'єкта геополітики не завжди збігається і ототожнюється з геополітичним простором (геопростором). Геопростір складається з комплексної взаємодії прагнень визначеного суб'єкта геополітики щодо реалізації власних інтересів з можливостями та інтересами інших суб'єктів геополітики. У кожного суб'єкта геополітики власний геопростір, зумовлений здатністю суб'єкта здійснювати свій геополітичний інтерес.

Сукупність геопросторів формує геополітичне середовище — розстановку сил та їхнє співвідношення у

світовій політиці. Геополітичне середовище визначає, яким чином просторово-територіальні характеристики держави (географічне розташування, конфігурація кордонів, людські та природні ресурси тощо) впливають на її поведінку на міжнародній арені. Геополітичне середовище не є сталим, воно змінюється згідно з превалюючими принципами і тенденціями світової політики і визначає геополітичну структуру світу. Геополітика залежить від конкретного історико-політичного контексту.

Геополітичне середовище має свою структуру, отже, геополітична структура світу є основним об'єктом геополітики. Геополітична структура світу формується в результаті взаємодії силових полів, вона відрізняється від політичної карти світу і визначається геополітичним районуванням цілісного планетарного простору. Також геополітична структура світу відображає баланс співвідношення існуючих силових полів. Таким чином, основним об'єктом дослідження геополітики є геополітична структура світу, яку можна досліджувати на теоретичному та практичному рівні.

Геополітика як наука відображає об'єктивні зв'язки і закономірності реального життя, що дає їй можливість виконувати такі функції:

— пізнавальну — вивчення тенденцій геополітичного розвитку країн і народів, змін різноманітних явищ, процесів, подій;

— прогностичну — здійснення вірогідного прогнозу розвитку геополітичних сил, їхнього впливу на міжнародні відносини;

— управлінську — збір і аналіз емпіричної інформації, вироблення конкретних управлінських рішень і рекомендацій;

— ідеологічну — теоретичне осмислювання геополітичної стратегії певної держави і здійснити переконати політичну еліту й громадян своєї країни в її дієвості і правильності.

Отже, геополітика є наукою, за допомогою якої владні структури визначають, що потрібно враховувати під час прийняття глобальних доленосних рішень для своїх народів, таких як укладання союзів, початок війн, здійснення реформ і структурної перебудови суспільства, запровадження масштабних економічних і політичних са-

нкцій. Геополітика — це світогляд влади, наука про владу і для влади, це підручник політичних еліт, нарешті — це наука управляти. Геополітичні конструкції не дають абсолютної відповіді на складні і різноманітні питання політичних і міжнародних подій, але можуть і повинні використовуватись як чіткі орієнтири.

Якщо предметом геополітики є простір з позиції політики (держави), глобальні політичні, економічні та інші процеси, механізми державного управління цими процесами, то основним законом геополітики є утвердження фундаментального дуалізму, відображеного в географічній будові планети і в історичній типології цивілізацій. Цей дуалізм виражається в протиставленні двох його форм — телурократії (сухопутної могутності) і таласократії (морської могутності). Телурократія пов'язана з фіксованістю простору і стійкістю його якісних характеристик і орієнтацій. На цивілізаційному рівні це втілюється в осілості, консерватизмі, суворих юридичних нормах, яким підпорядковуються великі об'єднання людей — роди, племена, нації, держави, імперії. У сухопутних (особливо осілих) народів відсутні індивідуалізм, дух підприємництва. Їм властиві переважно колективізм та ієрархічність. Пріоритетами таласократії є мореплавання, торгівля, дух індивідуального підприємництва.

У Середньовіччя та Нову добу зона телурократії ототожнювалась із внутрішньоконтинентальними просторами Північно-Східної Євразії (у загальних рисах це територія колишньої Російської імперії). Таласократію зазвичай пов'язували з береговою зоною Євразійського материка. Епоха Великих географічних відкриттів, яка розпочалася з кінця XV ст., сприяла остаточному становленню таласократії як самостійного планетарного утворення, яке перемістилося з Євразії та її берегів і повністю сконцентрувалося в англосаксонському світі (Англія, Америка та їхні колонії).

Позиційна боротьба Англії з континентальними державами — Австро-Угорською імперією, Німеччиною і Росією — була геополітичним змістом протистояння XVIII-XIX ст. і першої половини XX ст., а від середини XX ст. основною цитаделлю таласократії стали США. У «холодній війні» первісний геополітичний дуалізм досяг максимального розвитку, при цьому таласо-

кратія ототожнювалась із США, а телурократія — із СРСР. На ідеологічному рівні цим остаточно сформованим формам геополітичного дуалізму відповідали дві синтетичні реальності — ідеологія лібералізму (капіталізму) та ідеологія марксизму (соціалізму). Отже, економічний редукціонізм звівся до протиставлення ідей А. Смита і К. Маркса, а геополітичний — до поділу планети на зони, підконтрольні таласократії (США) і телурократії (СРСР).

Закони геополітики придатні для аналізу політичної історії, історії дипломатії і стратегічного планування. Застосування геополітичних понять допомагає зрозуміти суть процесів, що відбуваються в сучасному світі. Так, наприклад, «розширення НАТО на Схід» означає збільшення берегової зони на користь таласократії; зближення Росії з європейськими країнами, особливо з Німеччиною, — дію телурократичних сил; імовірно зближення Москви з Вашингтоном означало б підпорядкування Росії таласократичній лінії.

З початком третього тисячоліття провідні держави світу помітно активізувалися у виробленні взаємоприйнятних схем розвитку глобального процесу інтеграції, що включають як формування нових центрів геополітичного і гео економічного впливу, так і моделі регіональної взаємодії і співробітництва. Отже, геополітика дедалі виразніше стає важливим складником фундаментальних основ міжнародних політичних відносин як у глобальному, так і в регіональному значеннях.

Формування міждержавних, блокових та міжблокових взаємозв'язків здійснюється завдяки значному, можна сказати, визначальному впливу на цей процес геополітичних міркувань та національних інтересів кожної з причетних до цього держав. Природно, що блокові та міжблокові взаємозв'язки не можуть не враховувати і окремі держави, особливо під час розробки і реалізації власних зовнішньополітичних концепцій і доктрин.

Геополітичні чинники належать до тих реалій, які утворюють своєрідне «довкілля» кожної з держав, які прагнуть визначати свій політичний курс. Вони синтезують географічні, політичні, економічні та інші особливості розташування держави в певному регіоні, а також — інших країн, що утворюють близьке та більш віддалене її оточення. До них належать і фізико-

географічні характеристики території держави та суміжних з нею країн, і суто економічні аспекти, що визначають зручність розташування держави в усталеній системі міжнародного розподілу праці й торговельних зв'язків, а також і особливості історичного розвитку держави, рівень її політичного впливу, вагу на міжнародній арені, спрямованість військово-політичних орієнтацій щодо сусідніх держав тощо.

Геополітичне середовище держави суттєво впливає на формування її зовнішньої політики, що визначається нами як концептуальний курс конкретної держави в міжнародних справах, спрямований на підтримання та врегулювання відносин з іншими державами на основі певної мети та загальноновизнаних принципів. Головною метою зовнішньої політики є створення сприятливих умов для реалізації завдань внутрішньої політики. Активність і ефективність зовнішньої політики безпосередньо залежить від внутрішнього становища держави. Таким чином, під зовнішньою політикою слід передусім розуміти діяльність виконавчої влади (насамперед міністерства закордонних справ), спрямовану на забезпечення національних інтересів держави на міжнародній арені.

Усвідомлення національних інтересів, глибоке їх розуміння та зведення до злагодженої несуперечливої системи можливе лише за умови обов'язкового врахування сучасної геополітичної ситуації. Лише в такому разі можливе чітке визначення національно-державних цілей, обґрунтування пріоритетних завдань, досягнення оптимального співвідношення питань стратегії і тактики в межах обраного політичного курсу.

З геополітичного погляду, найбільш значущим історичним фактом кінця ХХ ст., що кардинально змінив політичну карту світу, став розпад останньої на планеті колоніальної імперії, унаслідок чого проголосили свою політичну незалежність республіки колишнього СРСР. Окрім свого позитивного значення, ця подія викликала численні наслідки, які ускладнюють геополітичну ситуацію. До останніх належать, зокрема, незавершеність процесу політичної та економічної емансипації нових держав у сучасному світі, розрив нераціональних, але звичних господарських зв'язків, загальна економічна, політична та міжетнічна нестабільність — що й поси-

лює економічну кризу, спроби окремих політичних сил реінтегрувати окремі сегменти території колишнього СРСР, провокує кровопролитні регіональні конфлікти.

Урахування геополітичних реалій для нових держав має особливе значення, оскільки більшість із них за своїм політичним і насамперед економічним потенціалом не можуть претендувати на високе місце в геополітичній структурі світового та навіть регіонального рівнів. Саме господарські труднощі, успадковані від командно-адміністративної моделі, та нові, що виникли під час ринкових реформ, зумовили підвищений вплив геоekonomіки на вибір цими країнами варіантів власної геополітичної орієнтації. Розбіжності інтересів та суб'єктивних намірів їхніх керівних кіл призвело до парцелізації пострадянського геополітичного простору. Усі вони є об'єктами геоekonomічної політики могутніх акторів, передусім Росії.

Співдружність Незалежних Держав (СНД), що утворилася в 1991 р. внаслідок розпаду Радянського Союзу і до складу якої входять Азербайджан, Білорусь, Вірменія, Казахстан, Киргизстан, Молдова, Російська Федерація, Таджикистан, Туркменістан, Узбекистан і Україна (упродовж 1993—2008 рр. до СНД входила Грузія), є одним з найбільших регіональних угруповань світу. Однак попри величезну територію, значний економічний і демографічний потенціал та багату культурну спадщину, геополітичне середовище й геополітична орієнтація, зовнішня політика більшості країн пострадянського простору досі є своєрідною terra incognita в сучасному світі. Головне завдання пропонованого курсу — з'ясувати вплив географічного розташування, природно-ресурсного й демографічного потенціалу, державотворчих традицій на геополітичну орієнтацію країн СНД, вироблення і реалізацію ними зовнішньополітичного курсу.

Завдання для самоконтролю

1. Визначте предмет геополітики як науки.
2. Охарактеризуйте базові категорії геополітики.
3. Розкрийте основні функції геополітики.
4. У чому полягає основне завдання курсу «Геополітичне середовище і геополітична орієнтація країн СНД»?